

יש סיכוי לשינוי?

תאוריה ומחקר עדכני על שוויון הזדמנויות בחינוך

עורכים: רינת ארביב-אלישיב | יריב פניגר | יוסי שביט

A Chance for a Change?

Theory and Research on Equality of Educational Opportunities

Editors: Dr. Rinat Arviv-Elyashiv

Dr. Yariv Feniger

Prof. Yossi Shavit

עורכים: ד"ר רינת ארביב-אלישיב, מכללת סמינר הקיבוצים

ד"ר יריב פניגר, אוניברסיטת בן-גוריון

פרופ' יוסי שביט, אוניברסיטת תל-אביב

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורכת ראשית: ד"ר יהודית שטיימן

עורכת אקדמית: ד"ר שרה שמעוני

עורך טקסט ולשון: שמוליק אבידר

עורכת לשון אחראית: עדי רופא

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: מאיה זמר-סמבול

מסת"ב: 978-965-530-138-0

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשע"ח/2017

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר

ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל

השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן

במהדורות הבאות.

דפוס: אופסט טל בע"מ

הספר מוקדש לפרופ' חנה איילון

לזכרו של בועז איילון

1996-1968

בן ואח אהוב

תודות

תודה לשופטים על הערותיהם הטובות והחשובות שתרמו להשבחת הספר.
תודה מיוחדת לצוות הוצאת הספרים של מכון מופ"ת על שאפשרו את הוצאת
הספר ותמכו בו באופן מקצועי.

תוכן העניינים

7	פתח דבר יריב פניגר, יוסי שביט, רינת ארביב-אלישיב
19	מדיניות ומחקר מנקודת מבטו של חוקר: שאלות ותשובות עם פרופ' חנה איילון רינת ארביב-אלישיב, יריב פניגר, יוסי שביט
	שער ראשון: הסללה ושוויון הזדמנויות בחינוך
37	אי-שוויון והסללה: כיוונים חדשים למחקר ולמדיניות אדם גמורן
57	התמדה בלימודים והשגת תעודת בגרות במסלולי החינוך התיכוני החד-נתיבי והמקיף רינת ארביב-אלישיב
83	הסללה בתוך מסלול: הסללה דה פקטו במסלול העיוני בחינוך התיכוני בישראל עדית ליבנה
	שער שני: ריבוד חברתי והשכלה גבוהה
113	מבט נוסף על יציבות אי-השוויון באי-השוויון ההשכלתי בישראל יוסי שביט
133	פתיחת המכללות בישראל ושוויון הזדמנויות חינוכי - האומנם? דיון מחודש בשאלות ישנות רינת ארביב-אלישיב, אברהם יוגב
156	יישוב מגורים - לא רק בית: השפעת יישוב המגורים של סטודנטים לתואר ראשון בישראל על בחירתם במוסד להשכלה גבוהה לילך לב ארי, שלמה גץ
	שער שלישי: הבדלים מגדריים בחינוך
185	אי-שוויון מגדרי בחינוך קלאודיה בוכמן, תומס א' דיפריט, אן מקדניאל
200	אי-שוויון בהישגים: הבדלים בין-תרבותיים ומגדריים בהישגים במתמטיקה פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א
229	בין מגדר לרקע סוציו-אקונומי בבחירת תחומי לימוד בהולנד הרמן ון דה ורפהורסט
257	השכלה ואי-שוויון מגדרי בתפקידי ניהול במערכת החינוך: השוואה לאורך זמן אודרי אדי-רקח

שער רביעי: הינוך, אתניות, דת וגזע

283	אינטגרציה בבתי ספר: סקירת התאוריה והממצאים בתחום מיכל קורלנדר
297	שאיפות, הישגים ויחס לבית הספר בקרב תלמידים מקבוצות מיעוט בישראל יריב פניגר
321	פערים דתיים ועדתיים בהשכלה הגבוהה בישראל עודד מקדוסי, יריב פניגר
343	מקורות*
395	הכותבים
401	תקציר באנגלית

* רשימת המקורות כוללת את המקורות לכל פרקי הספר.

פתח דבר

יריב פניגר, יוסי שביט, רינת ארביב-אלישיב

זה עשרות שנים סוגיית שוויון ההזדמנויות במערכות חינוך מעסיקה סוציולוגים וחוקרים במדעי החברה. עם זאת, דומה שבשנים האחרונות נושא זה זוכה לחשיפה גוברת בתקשורת ובשיח הציבורי והפוליטי. ההבנה שבעשורים האחרונים - עשורים אשר התאפיינו ברפורמות נאו-ליברליות ובדעיכתה של מדינת הרווחה - חל גידול מהיר באי-השוויון הכלכלי והחברתי, עוררה עניין מחודש בשאלות ישנות על אודות השכלה ו(אי-)שוויון. אחת התובנות המרכזיות של סוציולוגים של החינוך, שהתפתחה במהלך עשרות שנים של מחקר, היא שמערכות חינוך נוטות לשמר ולשעתק אי-שוויון חברתי יותר מאשר הן מאפשרות לצמצמו. דפוס זה קיים במגוון מדינות ותקופות, ולכן נדרשת בחינה מפוכחת של הציפיות הנאיביות משהו לכך שהחינוך וההשכלה יסייעו ליצור חברה שוויונית יותר. עם זאת, דבריו הידועים של קהלת "מה שְהִיָּהּ הוא שְיִהְיֶה, וְמֵה שְנִעֲשֶׂה הוא שְיִעֲשֶׂה; וְאִין כָּל חֶדֶשׁ תַּחַת הַשָּׁמַשׁ" (קהלת א, ט) אינם עולים בקנה אחד עם הממצאים האמפיריים של המחקר הסוציולוגי-חינוכי. השוואות בין מדינות שונות, ולעתים גם בין מערכות חינוך שונות בתוך אותה המדינה (כמו למשל חינוך כללי וחינוך דתי), מלמדות שלאופן פעולתם של בתי הספר עשויה להיות השפעה ניכרת על מבנה ההזדמנויות ההשכלתיות. משמעות הדבר היא שמדיניות חינוכית יכולה להוות כלי מרכזי בידי המדינה בהתמודדותה עם פערים חברתיים.

קובץ מאמרים זה מבקש להציג תמונה רחבה ועדכנית של המחקר בנושא שוויון ההזדמנויות בחינוך. במחקרים המוצגים בו נשאלות שאלות מגוונות על אודות פערים מעמדיים, אתניים, דתיים ומגדריים במגוון של שלבי לימוד ומערכות חינוך. בחלק מהמאמרים מוצגות סקירות ספרות עדכניות, ואילו באחרים מוצגים ממצאי מחקרים שנערכו בשנים האחרונות. מאמרים אלה מאפשרים להכיר את הנושאים המרכזיים המעסיקים סוציולוגים (וחוקרים אחרים בתחום מדעי החברה) המתעניינים באי-שוויון השכלתי, כמו גם לעמוד על מגוון של שיטות מחקר כמותיות המשמשות את החוקרים בבחינת נושא זה. התובנות הנגזרות מפרקי הספר מהוות כר פורה לחשיבה יישומית על אודות קידום דרכי הוראה וארגון תהליכי למידה במרחב הבית-ספרי. חלק מהכותבים בספר הם חוקרים מובילים בעולם, ואחרים הם חוקרים ישראלים צעירים.

הספר מוקדש לפרופ' חנה איילון עם פרישתה מהוראה בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה שבאוניברסיטת תל-אביב. בשנות עבודתה בחוג זה ובבית הספר לחינוך של אוניברסיטת תל-אביב הייתה חנה איילון מבכירי החוקרות והחוקרים בתחום הסוציולוגיה של החינוך בישראל ובעולם. מחקרה המגוונים על אודות שוויון הזדמנויות במערכת החינוך בישראל לא רק מאפשרים להבין טוב יותר את הנושא הזה בהקשר המקומי, אלא גם מהווים תרומה חשובה לפיתוחן ולהערכתן של טענות תאורטיות מרכזיות בתחום הנדון. איילון חקרה את היבטיה המגוונים והמשתנים של ההסללה בבתי הספר העל-יסודיים והראתה כי בידול למיניו בתכניות לימודים הוא כלי מרכזי לשימורו של אי-שוויון חברתי (איילון, 2009). היא עסקה בהיבטים מגדריים ואתניים של אי-השוויון בבית הספר התיכון ובמערכת ההשכלה הגבוהה, ולא אחת ממצאה המפתיעים חייבו הערכה מחודשת של גישות תאורטיות. כך למשל היא הראתה שבבתי ספר ערביים בישראל השוויון המגדרי בלימודי המדעים גדול יותר מאשר בבתי ספר יהודיים (איילון, 2000ג). בעשור האחרון התמקדה איילון בבחינת שוויון ההזדמנויות במערכת ההשכלה הגבוהה. השינויים המהירים אשר חלו בשדה זה בשלושת העשורים האחרונים היו קרקע פורייה לסדרת מחקרים שבמרכזם אותה השאלה: האם תהליכי ההתרחבות והגיוון שאפיינו את מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בתקופה זו, גרמו לשינוי במבנה ההזדמנויות ההשכלתיות בישראל (ראו למשל אצל איילון, 2008)? נוסף על מחקרה במשך שנים ארוכות הייתה איילון מקור ידע ראשון במעלה עבור סטודנטים שהתעניינו בשיטות מחקר כמותיות. הרצאותיה הבהירות אפשרו לחוקרים צעירים רבים למצוא את דרכם ולהתקדם בבטחה בתחום הסבוך והמתפתח תדיר של המתודולוגיה הכמותית - במדעי החברה בכלל ובסוציולוגיה בפרט.

פרקי הספר מתמקדים בתחומים שמחקרה של חנה איילון עוסקים בהם. הספר נפתח בריאיון עמה; בריאיון זה מוצגות דעותיה במגוון נושאים שהיא בחנה במהלך הקריירה הענפה שלה. תשובותיה של איילון מספקות מבט עשיר ומפוכח על החברה שהיא חוקרת, כמו גם על העולם האקדמי שהיא משתייכת אליו. כך למשל היא מספרת שבעבודתה כחוקרת של אי-שוויון היא מצאה לא אחת "שדווקא הדאגה לשכבות החלשות מלווה לעתים בדעות קדומות וביותר מקורטוב של פטרונות. בסופו של דבר, דעות כאלו מביאות לפעולות הפוגעות באלה שהן אמורות להגן עליהם".

השער הראשון מתמקד בנושא ההסללה, כלומר בחלוקה של תלמידים בבית הספר התיכון למסלולי לימוד. בחמשת העשורים האחרונים זהו אחד הנושאים

שחוקרי אי-שוויון השכלתי מרבים לבחון ולדון בו. המאמר הראשון בשער זה הוא סקירת ספרות עדכנית שכתב אדם גמורן, סוציולוג אשר מחקריו על אודות ההסללה בארצות-הברית הם אבני דרך מרכזיות בהתפתחותו של תחום מחקר זה. סקירת הספרות מציגה מחקרים שנערכו בארצות-הברית ובמדינות אחרות, והיא בוחנת שאלות מורכבות שעניינן החלופות הקיימות לפרקטיקת ההסללה הנפוצה כל כך. מהסקירה עולה כי למדיניות חינוכית בנושא זה עשויה להיות השפעה חשובה על שוויון ההזדמנויות בחינוך. שני המאמרים הנוספים בשער זה מתמקדים במקרה הישראלי. רינת ארביב-אלישיב עוסקת בקשר שבין הסללה לבין התמדה בלימודים בבית הספר התיכון. היא מראה כי המסלולים המקצועיים מהווים רשת ביטחון (בעיקר עבור בנים) המונעת נשירה, אבל בד בבד הם גם מקטינים את סיכויי הלומדים להשיג תעודת בגרות ולהמשיך ללימודים גבוהים. עדית ליבנה מציגה את המורכבות של מנגנוני ההסללה בעידן המתאפיין בריבוי אפשרויות בחירה. היא מתמקדת במסלול העיוני בחינוך התיכוני ומראה כי בתוך מסלול זה מתקיימת הסללה בפועל - תלמידים המשתייכים לקבוצות החברתיות החזקות נוטים להתמחות במקצועות היוקרתיים יותר.

השער השני עוסק בריבוד חברתי במערכת ההשכלה הגבוהה. במאמר הפותח את שער זה יוסי שביט טוען כי רוב המחקרים אשר עוסקים באי-שוויון השכלתי, מתעלמים מהעובדה שערכן של תעודות המעידות על רמת השכלה הוא יחסי ומשתנה עם הזמן. שביט בחן את אי-השוויון בישראל הן באופן אבסולוטי (מדד עיקרי לכך הוא הזכאות לתעודת בגרות), הן באופן יחסי. הוא מצא כי אם בוחנים את השינויים באי-השוויון באמצעות הגדרת ההשכלה במונחים יחסיים, הרי במהלך השנים חל גידול בפערי ההשכלה בישראל. רינת ארביב-אלישיב ואברהם יוגב סוקרים את התפתחות מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בשני העשורים האחרונים, וזאת תוך כדי התמקדות בשאלה אם תהליכי ההתרחבות של המערכת יצרו תשתית חדשה להשגת שוויון הזדמנויות בנגישות ללימודים גבוהים. מהסקירה עולה כי למרות השינוי הכמותי המהיר במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל ומספרם הרב של התלמידים לתואר ראשון במכללות, נשמר המבנה הריבודי של ההשכלה הגבוהה בישראל. לילך לב ארי ושלמה גץ מציעים זווית נוספת לבחינת ההשכלה הגבוהה בישראל ובודקים את השפעת מקום המגורים על בחירת מוסד הלימודים ותחום הלימודים.

בשער השלישי נבחנים הבדלים מגדריים בחינוך. קלאודיה בוכמן, תומס א' דיפריט ואן מקדניאל סוקרים מחקרים הבוחנים את אי-השוויון המגדרי במערכת

החינוך - החל בגן הילדים וכלה במוסדות להשכלה גבוהה. מהסקירה עולה כי לבנות יש יתרון על פני בנים הן בהישגים הלימודיים, הן במידת ההתמדה בלימודים, הן בהשגת תארים אקדמיים. חלק נרחב של הסקירה מוקדש להסברים תאורטיים להבדלים האלה. פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א מציגה במאמרה נתונים על אודות פערים מגדריים בישראל בתחום המתמטיקה תוך כדי הבחנה בין תלמידים יהודים לתלמידים ערבים. היא מראה כי בקרב תלמידים יהודים הישגי הבנים במתמטיקה גבוהים מהישגי הבנות, ואילו בקרב תלמידים ערבים הישגי הבנות גבוהים מהישגי הבנים. המאמר מציג טענות תאורטיות מגוונות באשר למקורם של פערים מגדריים במתמטיקה ובוחרן אותן על בסיס נתונים מישראל. הרמן ון דה ורפהורסט עוסק במאמרו בתחום שלגברים יש בו עדיין יתרון השכלתי על פני נשים: התמחות בנושאים מדעיים, מתמטיים, טכנולוגיים והנדסיים. הסרגרציה (בידול) המגדרית בבחירת תחומי לימוד נחקרה לא מעט בשנים האחרונות. ון דה ורפהורסט בוחן את הסרגרציה הזו מגדרית וסוציו-אקונומית. הוא מוצא כי הסרגרציה המגדרית בבחירת תחומי לימוד בהשכלה הגבוהה חזקה יותר בקרב צעירים וצעירות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר. אודרי אדי-רקח בוחנת במאמרה את אי-השוויון המגדרי בקרב עובדי הוראה ומתמקדת באי-השוויון הזה במשרות ניהול. המאמר בוחן את המצב בשלוש נקודות זמן בעשרים השנים האחרונות, תקופה שבמהלכה חלו שינויים בדרישות הסף למינוים של מנהלי בתי ספר בישראל.

השער הרביעי והאחרון בספר מוקדש לבחינת הבדלים אתניים, גזעיים ודתיים בחינוך. במאמר הפותח את שער זה מיכל קורלנדר סוקרת את הדה-סרגרציה במערכת החינוך האמריקנית. סוגיית הדה-סרגרציה, או בשמה המוכר יותר בישראל 'אינטגרציה', מוכרת לרבים בציבור הישראלי הודות לרפורמה שחלה בחינוך העל-יסודי בישראל בשנות השבעים של המאה ה-20. רפורמה זו הושפעה במידה רבה ממקבילתה האמריקנית אשר קדמה לה בעשור. קורלנדר מציגה את הקשיים וההצלחות של הרפורמה החינוכית-חברתית החשובה אשר נערכה בארצות-הברית במחצית השנייה של המאה ה-20. סקירה זו מאפשרת להכיר את הטענות התאורטיות בנושא האינטגרציה ולעמוד על ממצאים של מחקרים אמפיריים שבחנו את הטענות האלו. מאמרו של יריב פניגר עוסק באי-שוויון אתני בחינוך, והוא מתבסס על הבחנתו של חוקר החינוך ג'ון אוגבו בין מיעוטים מרצון למיעוטים שלא מרצון. לפי הבחנה זו, תלמידים המשתייכים לקבוצות חברתיות שהיו למיעוט בניגוד לרצונן, נוטים לפתח התנגדות לבתי הספר; כתוצאה מכך הישגיהם של תלמידים אלה נמוכים יותר. לעומת זאת תלמידים

ממשפחות של מהגרים (מיעוט מרצון) נוטים להאמין בסיכוייהם להצליח בחברה הקולטת; לפיכך יחסם למערכת החינוך חיובי, ושאיפותיהם והישגיהם גבוהים יותר. המאמר בוחן את הטענה הזו על רקע המציאות בישראל ועורך השוואה בין תלמידים ערבים (מיעוט שלא מרצון), תלמידים שעלו ממדינות ברית-המועצות לשעבר (מיעוט מרצון) ותלמידים יהודים ילידי הארץ. מהממצאים עולה תמונה מורכבת שאינה תואמת את הטענה התאורטית של אוגבו ואחרים. במאמר החותם את הספר עודד מקדוסי ויריב פניגר מציגים ממצאים ממחקר שערכו יחד עם חנה איילון ואשר עסק באי-שוויון חברתי בהשכלה הגבוהה בישראל. המאמר מתמקד בפערים דתיים ועדתיים, ואחד החידושים המרכזיים בו הוא ההבחנה בין הממד האנכי של אי-השוויון (שיעורי ההשתלבות בלימודי תואר ראשון) לבין הממד האופקי שלו (הערך הכלכלי של התואר הראשון). מהמחקר עולה שהפערים בין יהודים לערבים בהשכלה הגבוהה גדולים למדי בשני הממדים. בקרב הקבוצה היהודית הנגישות של אשכנזים להשכלה גבוהה גדולה מהנגישות של מזרחים. עוד נמצא כי סיכוייהם של עולים חדשים ממדינות ברית-המועצות לשעבר "להפיק תועלת כלכלית מהשכלתם", כלומר להשתלב במסלולי לימוד שרמת ההכנסה הצפויה בהם היא גבוהה, הם הגבוהים ביותר.

מהמאמרים שבספר זה עולה עמדה פסימית באשר ליכולתה של מדיניות חינוכית לצמצם פערי השכלה בין מעמדות ושכבות בחברה. הורים מתמקדים בראש ובראשונה ברווחתם ובסיכויי הצלחתם של ילדיהם, ולשם כך הם מגייסים את מיטב המשאבים העומדים לרשותם. לרשותם של הורים המשתייכים לקבוצות חברתיות חזקות עומדים משאבים כלכליים ותרבותיים רבים יותר, ואלה מאפשרים להם לקדם את ילדיהם לראש פירמידת ההשכלה. מדיניות שמטרתה צמצום של פערי השכלה בין קבוצות, מאיימת על השכבות החזקות ומחייבת אותן למצוא דרכים לעקוף את המדיניות הזו. דוגמה לכך היא התרחבותה של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מאז שנות התשעים של המאה ה-20: המטרה המוצהרת הייתה לאפשר לשכבות החלשות להשתלב במערכת זו ולתרום לצמצום פערים, אך מימושה התאפיין בשימור יתרון היחסי של השכבות החזקות בשיעורי הלמידה במוסדות ובתחומי לימוד יוקרתיים ומבוקשים. דוגמה זו ממחישה את אחד הדפוסים המרכזיים העולים מהמחקר הסוציולוגי של מדיניות החינוך: הגדלה משמעותית של שיעורי הלמידה ושל הנגישות להשכלה בקרב קבוצות חלשות מלווה בעלייה בבידול (סרגציה) הפנימי בין הקבוצות, ולכן מתאפשר לשכבות החזקות בחברה לשמר את יתרוןן. מחקר זה

של חנה איילון על אודות הסללה ובחירת תחומי לימוד בישראל הדגימו זאת באופן ברור למדי. ברמת בתי הספר (היסודיים והעל-יסודיים) בידול כזה מכונה 'חלוקה להקבצות' או 'הסללה'.

כפי שכותב אדם גמורן במאמרו בספר זה, פעמים רבות על מערכות חינוך לבחור בין האחדה לבין בידול. מחד גיסא, הן אמורות לספק מסגרת אחידה לכל התלמידים ולהנחיל להם ערכים משותפים. מאידך גיסא, בתי ספר מיינים תלמידים למסלולים התואמים את יכולותיהם ונטיותיהם המגוונות:

מתח מתמשך זה [...] הוא בבסיס הדין בסוגיית ההסללה: האם תכליתו של הלימוד בבית הספר היא לקרב בין כל התלמידים ולסייע ביצירת תהליך חברות (סוציאליזציה)? או שמא תכליתו היא לכוון אותם לנתיבים אשר מובילים ליעדים הנבדלים זה מזה? המטרה הראשונה עולה בקנה אחד עם הוראה בכיתות הטרוגניות (כלומר כיתות שקיימות בהן כמה רמות של יכולת לימודית), ואילו האחרונה עולה בקנה אחד עם הסללה. (עמ' 38)

מטרת החלוקה להקבצות וההסללה היא להתמודד טוב יותר עם ההבדלים הרבים אשר קיימים בין התלמידים - הבדלים ביכולת הלימודית, במעמד הסוציו-אקונומי ובשאיפות ההשכלתיות והתעסוקתיות. בישראל המונח 'הקבצה' משמש להגדרת נוהג הרווח בחטיבות הביניים ובחלק מבתי הספר היסודיים, ולפיו התלמידים מסווגים לקבוצות למידה נפרדות במקצועות הליבה - בעיקר באנגלית ובמתמטיקה - בהתאם ליכולתם הלימודית או להישגיהם הקודמים. למידה בהקבצות נפוצה בעיקר בבתי ספר שהם הטרוגניים מבחינה סוציו-אקונומית - ההטרוגניות הזו מתבטאת בהטרוגניות של הישגי התלמידים. ללימוד בהקבצות יש שתי מטרות אשר אמורות להשלים זו את זו: (א) קידום התלמידים החזקים (ההסברים לתלמידים החלשים אינם מאטים את קצב ההוראה); (ב) קידום התלמידים החלשים - לימוד התלמידים החלשים בקבוצה נפרדת אמור לאפשר למורה להתאים עבורם את החומר הנלמד, את שיטות ההוראה ואת קצב ההוראה כדי לצמצם את הפער בינם לבין התלמידים החזקים. רוב המחקרים שבדקו את מידת המימוש של מטרות אלו באמצעות למידה בהקבצות, מצאו כי פערי הישגים בין תלמידים חזקים לתלמידים חלשים לא הצטמצמו. יתרה מזאת, עולה מהם שחלוקת התלמידים לפי הישגיהם הקודמים מועילה לחזקים יותר מאשר לחלשים (עם זאת, גמורן מציין שקיימים כמה מחקרים אשר ממצאיהם סותרים את הדפוס הזה).

מהממצאים עולה אפוא שדומה כי כדאי לבטל את החלוקה להקבצות וללמד את התלמידים בכיתות הטרוגניות. כמה מחקרים השוו את הישגי התלמידים

שלמדו בכיתות הטרוגניות לאלה של תלמידים שלמדו בהקבצות. גמורן טוען כי במחקרים אלה נמצא שכל הניסיונות המוצלחים לבטל הקבצות "מצליחות" (כאלו אשר צמצמו את הפערים בין תלמידים), הכירו בכך שתלמידים נבדלים זה מזה בכישורים ובתחומי העניין שלהם; הם לא התעלמו מעובדה זו והתמודדו אֶתה בגלוי. נוסף על כך כל הניסיונות המוצלחים שילבו "הוראה נפרדת בתוך סביבה של יכולות מעורבות". הניסיונות המוצלחים ללמד כיתות הטרוגניות, כלומר ללא חלוקה להקבצות פורמליות, נעזרו אפוא בהפרדה מסוימת בין תלמידים חזקים לתלמידים חלשים. גמורן גם מדווח שהניסיונות המוצלחים כללו אפשרות להוראה משלימה עבור תלמידים אשר התקשו בהבנת החומר הנלמד בכיתה. בכל אחד מהניסיונות הללו הייתה למורים גישה למשאבים חשובים המאפשרים לספק הוראה משלימה ולהתאים את ההוראה לצורכי התלמידים. גמורן מסכם את מאמרו בהמלצה לשקול את יישומם של רכיבים אלה - הוראה נפרדת, הוראה משלימה ואספקה נדיבה של משאבי הוראה - בעת ביטולן של הקבצות פורמליות.

בישראל המונח 'הסללה' מגדיר חלוקה של תלמידי תיכון למסגרות הנבדלות זו מזו בתכניות הלימודים אשר נלמדות בהן. בעיקר בולטת ההפרדה בין מסלולים ובתי ספר עיוניים לבין מסלולים ובתי ספר מקצועיים או טכנולוגיים. גם בתוך החינוך המקצועי-טכנולוגי נהוגים בישראל מסלולים נפרדים, ואלה מוגדרים בעיקר לפי רמת הדרישות מהתלמידים בתחומי המתמטיקה והמדעים ולפי היות הלימודים עיוניים או מעשיים. בריאיון עמה בספר זה חנה איילון סוקרת את השינויים שחלו בחינוך המקצועי-טכנולוגי בעשורים האחרונים ואת התפתחות השיח האקדמי והציבורי בנושא הסללה. עד לשנות התשעים של המאה ה-20 חוקרים דוגמת סבירסקי (1990) ושבִיט (Shavit, 1984) ראו בהסללה מנגנון המשעתק את אי-השוויון ומעבירו מדור לדור. חוקרים אלה טענו שתלמידים המשתייכים לשכבות החלשות (מבחינה סוציו-אקונומית), ובפרט תלמידים מזרחים, מופנים למסלולים מקצועיים; הלמידה במסלולים אלה מגבילה מאוד את סיכויי הלומדים בהם להיות זכאים לתעודת בגרות וללמוד לימודים גבוהים. אותם החוקרים טענו שבוגרי המסלולים המקצועיים נתפסים כבעלי יכולת נמוכה ומוטיבציה נמוכה, ובשל כך החינוך המקצועי פוגע בסיכויי התעסוקה של בוגריו. בשנים האחרונות חל שינוי מסוים בשיח האקדמי על אודות הסללה וחינוך מקצועי. יש הממשיכים לטעון כי הסללה פוגעת בסיכוייהם של תלמידים מהשכבות החלשות, משום שרבים מתלמידים אלה מופנים למסלולים "נמוכים" אשר מסיטים את בוגריהם מדרך המלך לרכישת השכלה גבוהה (סבירסקי ודגן-

בוזגלו, 2011). חוקרים אלה טוענים שיש לבטל את ההסללה הדיפרנציאלית במערכת החינוך. הם ממליצים לאחד את תכניות הלימודים, ללמדן במסגרת חינוך מקיף ולאפשר לכלל התלמידים ללמוד מגוון של תחומי לימוד - עיוניים ומקצועיים. אלא שהמלצה זו מתעלמת מממצאי מחקרים עדכניים על אודות ביטול ההסללה. ממחקרים אלה (ראו למשל אצל Lucas, 1999) עולה, כי בעקבות ביטול ההסללה הפורמלית צומחת הסללה סמויה: תלמידים חזקים לומדים מקצועות לימוד יוקרתיים, תובעניים ומתגמלים (כמו למשל מתמטיקה ומדעים), ואילו שאר התלמידים לומדים מקצועות יוקרתיים פחות (כמו למשל כאלה המשתייכים למדעי החברה ולמדעי הרוח). עדית ליבנה חקרה את החינוך העיוני התיכוני בישראל וגילתה תופעה דומה: בחירתם של התלמידים ב"אשכולות" של מקצועות בחירה מבטאת הסללה. ראשית, יש הבדלי יוקרה בין האשכולות (בעיקר בין האשכול המדעי לשאר האשכולות); שנית, קיימים הבדלים סוציו-אקונומיים בין תלמידים אשר לומדים אשכול אחד לבין תלמידים אשר לומדים אשכול אחר; שלישית, בחלק מהמחקרים (ראו למשל אצל בר-ניסן, 2014) נמצא ששכרם העתידי של בוגרי האשכול המתמטי-מדעי גבוה משמעותית משכרם של בוגרי שאר האשכולות (גם לאחר פיקוח על המשתנים הרלוונטיים). ממחקרים אלה עולה אפוא שביטול ההסללה הפורמלית מלווה בהתפתחותה של הסללה סמויה. השפעותיה של ההסללה הסמויה על אי-השוויון בין תלמידים אינן שונות מהותית מהשפעותיה של ההסללה הפורמלית. ממצא זה מערער את הנחת היסוד של אלה שמקווים כי ביטול ההסללה הפורמלית יצמצם משמעותית את אי-השוויון ההשכלתי בין שכבות חברתיות.

חוקרים אחרים משלימים עם העובדה שחלק מתלמידי התיכון אינם רוצים ללמוד באוניברסיטה, או אינם מסוגלים להשיג את ההישגים הלימודיים הנדרשים כדי להיות זכאים לתעודת בגרות. בהקשר הזה יש לציין כי שיעור הבנים שאינם רוכשים השכלה אקדמית גבוה משיעור הבנות שאינן רוכשות השכלה אקדמית (שביט וברונשטיין, 2011). הבידול בין המסלולים העיוניים לבין המסלולים המקצועיים עשוי להניב גם תוצאות חיוביות. כפי שעולה ממאמרה של ארביב-אלישיב בספר זה, ההסללה בחינוך המקיף חוסמת את דרכם של התלמידים אשר לומדים במסלולים המקצועיים להיות זכאים לתעודת בגרות, אך שיעורי הנשירה מבית הספר במסלולים הללו נמוכים משיעורי הנשירה במסלולים העיוניים. הלמידה במסלולים האלה מאפשרת לתלמידים להתמיד בלימודיהם ולרכוש ידע שעשוי להיות בעל ערך בשוק העבודה. יתרה מזאת, בבית הספר המקצועי הסגרגטיבי הסיכוי לזכאות לתעודת בגרות גבוה מהסיכוי לכך במסלול

המקצועי בבית הספר המקיף. ההסללה הדיפרנציאלית מסייעת אפוא במידת מה לתלמידים הלומדים בחינוך המקצועי החד-נתיבי להיות זכאים לתעודת בגרות. מערכת החינוך חייבת לספק לתלמידים אלה חלופה השכלתית מתאימה, כזו אשר תאפשר להם להשתלב בשוק העבודה במקצועות ששכרם בצד. החינוך המקצועי-טכנולוגי עשוי להיות חלופה מתאימה, אם יתקיימו כמה תנאים. ראשית, חשוב שההכשרה המקצועית-טכנולוגית תעלה בקנה אחד עם צורכיהם של המעסיקים הפוטנציאליים של בוגרי המגמות המקצועיות למיניהן. המעסיקים מעוניינים בעובדים אשר מסוגלים להשתלב היטב במקום העבודה, ולכן הם מעדיפים להעסיק בוגרים שהם בעלי מיומנויות ספציפיות הנדרשות במקום העבודה. לפיכך חשוב לשלב את המעסיקים בעיצוב תכניות הלימודים המקצועיות-טכנולוגיות. כבר היום יש בישראל כמה יוזמות לקידום שיתוף פעולה בין מעסיקים לבין מוסדות הכשרה תיכוניים (בסול וחרותי-סובר, 2015). שנית, על החינוך המקצועי-טכנולוגי להשתנות בהתאם לשינויים במקצועות הנדרשים בשוק העבודה - יש להתאים את הנושאים הנלמדים במגמות הלימוד המקצועיות לשינויים בשוק העבודה. גם בהקשר הזה יש חשיבות לתיאום בין מערכת החינוך לבין המעסיקים. החינוך המקצועי עשוי אפוא לספק לבוגריו, אלה שאינם זכאים לתעודת בגרות, רשת ביטחון של כישורים. כישורים אלה אמורים לשפר את כושר ההשתכרות של הבוגרים, כמו גם לאפשר מתן מענה לביקוש של המעסיקים לעובדים מיומנים. בד בבד חשוב לעודד את כל התלמידים, לרבות את אלה הלומדים במסלולים המקצועיים, להיבחן בבחינות הבגרות. זכאות לתעודת בגרות מאפשרת ללמוד בעתיד לימודים גבוהים ולרכוש השכלה אקדמית, גם אם כיום התלמידים אינם חפצים בכך.

בעשורים האחרונים האינטגרציה החברתית בבתי הספר (בארצות-הברית ובישראל) הייתה נדבך מרכזי בניסיונות של המדיניות החינוכית להתמודד עם פערים השכלתיים שמקורם באי-שוויון חברתי הקיים מחוץ למערכת החינוך. לאינטגרציה בחינוך יש שני יעדים מרכזיים: יעד חברתי ויעד לימודי. היעד החברתי הוא ליצור מפגש בין קבוצות באוכלוסייה השונות זו מזו אתנית ומעמדית, מפגש אשר יהווה בסיס לחיים משותפים ושוויוניים בחברה פתוחה ודמוקרטית. היעד הלימודי הוא לצמצם פערים לימודיים באמצעות שיפור ההזדמנויות ההשכלתיות של תלמידים מקבוצות חברתיות חלשות. יעד זה מתבסס על ההבנה שהתלמידים עצמם מהווים משאב מרכזי של מערכת החינוך. מסקירתו של אדם גמורן בספר זה עולה כי לפי ספרות המחקר בנושא ההסללה, לדרישות ולציפיות מהתלמידים יש השפעה מכרעת על הישגיהם הלימודיים.

במערכת חינוך סגרגטיבית תלמידים מקבוצות חלשות לומדים בבתי ספר שבדרך כלל הרמה הלימודית בהם נמוכה, ולכן לא מתאפשרת סגירת פערים לימודיים בינם לבין תלמידים מקבוצות חזקות. מדיניות האינטגרציה מבקשת לשנות את המצב הזה באמצעות למידה במסגרת אחת של תלמידים מרקעים סוציו-אקונומיים השונים זה מזה. מסגרת משותפת כזו אמורה להבטיח הוראה ולמידה איכותיות לכולם. אלא שכוחה של מדיניות לשנות מציאות חינוכית הוא מוגבל, והיא מתקשה להתמודד עם כוחות חברתיים חזקים הפועלים כנגדה. הסקירה של מיכל קורלנדר בספר זה ממחישה זאת היטב: המחקרים הרבים שנערכו בארצות-הברית מצביעים על התועלת הלימודית והחברתית שמניבה מדיניות אינטגרטיבית ועל התוצאות השליליות הנובעות מסגרגציה בחינוך. אולם יישומה של מדיניות זו תלוי במידה רבה בדעת הקהל ובמאבקים פוליטיים ומשפטיים עם מתנגדיה. ביסוד האינטגרציה החינוכית בארצות-הברית עמדו קריטריונים גזעיים ואתניים, ולכן כבר מראשית דרכה היא עוררה מחלוקות פוליטיות ומשפטיות. במהלך השנים קבוצות שהתנגדו למדיניות זו פעלו כנגדה הן באמצעות השפעה על דעת הקהל, הן באמצעות פנייה לבתי המשפט. בחלק מהמקרים בתי משפט בארצות-הברית קיבלו את הטענה שהתבססו על קריטריונים גזעיים ואתניים (בעת קבלת החלטות שעניינן מדיניות האינטגרציה החברתית בבתי ספר) אינה לגיטימית. כתוצאה מכך כיום מקבלי ההחלטות בחלק מהמקומות בארצות-הברית מנסים לקדם אינטגרציה המבוססת על קריטריונים סוציו-אקונומיים. מחקרים שנערכו מלמדים כי מגמה זו פוגעת בסיכוי להתמודד ביסודיות עם פערים בין שחורים ללבנים בארצות-הברית.

מאמרה של קורלנדר מספק אפוא תמיכה אמפירית לרציונל של מדיניות האינטגרציה החינוכית בישראל, שיישומה החל בשנות השבעים של המאה ה-20. גם בישראל מדיניות זו עוררה התנגדות של קבוצות חברתיות למיניהן (בעיקר של הורים ממעמדות סוציו-אקונומיים גבוהים), ולא אחת היא נדונה בבתי המשפט (בדרך כלל אלה פסקו לטובת המדינה). עם זאת, בשנות השמונים של המאה ה-20 החלה נסיגה הדרגתית בנכונות של משרד החינוך לשמר את רעיון האינטגרציה ולראות בו רכיב מרכזי של מדיניות החינוך הלאומית. חדירתם של רעיונות חדשים לשיח על אודות מדיניות החינוך (כמו למשל בחירת הורים ובתי ספר אוטונומיים), ובד בבד מאבקים של הורים להביא לפתיחת בתי ספר עצמאיים (בתי ספר דמוקרטיים וכן הלאה), מהווים אתגר משמעותי ומעכבים את המשך יישומה של האינטגרציה החינוכית בישראל. אתגר זה גובר לנוכח פסקי דין בשנים האחרונות המכירים בזכותם של הורים להעניק לילדיהם חינוך

התואם את תפיסת עולמם. סקירתה של קורלנדר יכולה להזכיר לציבור ולמקבלי ההחלטות בישראל את הסיבות למדיניות האינטגרציה ואת המחיר של חזרה לסגרגציה חינוכית.

חשוב לזכור שבישראל האינטגרציה מיושמת רק בחינוך היהודי. הדיון האקדמי והציבורי בנושא זה אינו עוסק במיעוט הערבי, וזאת אף שפערי ההשכלה בין יהודים לערבים בישראל גבוהים מאוד ויציבים למדי. עודד מקדוסי ויריב פניגר ממחישים זאת היטב במאמרם באמצעות הצגת נתונים על אודות הפערים בהשכלה הגבוהה בישראל בין יהודים לערבים. במאמר אחר בספר זה יריב פניגר טוען כי הסגרגציה בין יהודים לערבים במערכת החינוך הישראלית יכולה להוות הסבר אפשרי לשאיפות הבלתי-ממומשות של תלמידים ערבים בישראל: החברה הערבית בישראל מתאפיינת בשאיפות השכלתיות גבוהות מאוד, אולם מתקשה לממש את השאיפות האלו. מרבית התלמידים הערבים בישראל לומדים בבתי ספר ערביים, ובאלה רמת ההישגים הממוצעת נמוכה מזו אשר קיימת בחינוך היהודי. לכאורה אינטגרציה בין החינוך היהודי לחינוך הערבי עשויה אפוא לקדם את צמצום הפערים בין שתי האוכלוסיות. אלא שההפרדה בין יהודים לערבים במערכת החינוך הישראלית נובעת מהבדלים בשפה, בתרבות, בלאום ובמקום המגורים (מגורים ביישובים נפרדים), ולכן יישום האינטגרציה בין שתי האוכלוסיות מורכב וקשה במיוחד. גם האקלים הפוליטי הנוכחי אינו מאפשר דיון משמעותי באינטגרציה חינוכית בין שתי האוכלוסיות. עם זאת, מאז שנות התשעים של המאה ה-20 חל גידול אטי במספר בתי הספר אשר תלמידים ערבים ותלמידים יהודים לומדים בהם בצוותא. חלק מבתי הספר האלה הם דו-לשוניים ומחויבים לדו-קיום ולשוויון תרבותי בין העמים (Bekerman & Shhadi, 2003), ואחרים הם בתי ספר יהודיים הנמצאים בשכונות מעורבות ואשר חלק מהתלמידים בהם ערבים (Shwed, Shavit, Dellashi, & Ofek, 2014). מוקדם עדיין להעריך את ההשלכות של אינטגרציה זו על ההישגים הלימודיים ועל היחסים החברתיים בין שתי הקבוצות.

ההיבט המגדרי של אי-השוויון המוצג בספר זה עשוי להגביר את האופטימיות באשר לאפשרות להתמודד עם פערים השכלתיים. בסקירה של בוכמן, דיפריט ומקדניאל בספר זה מוצג אחד השינויים הדרמטיים ביותר שהתרחשו בחברה המערבית בעשורים האחרונים: אם באמצע המאה ה-20 הגברים היוו רוב בקרב בעלי ההשכלה הגבוהה, הרי בתחילת המאה ה-21 נשים רוכשות השכלה גבוהה בשיעורים גבוהים יותר מאלה של גברים. שינוי זה התאפשר הודות לשינויים חברתיים רחבים, כאלה אשר שינו את הסדר המגדרי בחברות המודרניות באופן

חסר תקדים. הוא מעלה על פני השטח נושא שבעבר לא זכה להתעניינות מספקת: הישגיהם הלימודיים הנמוכים של בנים בבית הספר. בשנים האחרונות מחקרים רבים מנסים לעמוד על הסיבות לחולשתם הלימודית של חלק מהבנים. אחד ההסברים המרכזיים אשר המחקר מציע, הוא הבדלים בין בנים לבנות בהתנהגות הלימודית (זו שלילית יותר בקרב הבנים וחיובית יותר בקרב הבנות). נושא זה משמעותי מאוד עבור מדיניות החינוך, שכן היא נדרשת להתמודד עם פער מגדרי השונה בתכלית מזה שהיה מוכר בעבר. חשוב שנושא זה יידון בתהליך ההכשרה של מורים חדשים, וזאת תוך כדי הצגת דרכי התמודדות עם בעיות לימודיות אשר רווחות בקרב בנים צעירים.

בניגוד לשינוי המגדרי המהיר ברכישת השכלה גבוהה, השינוי בסגרגציה המגדרית בתחומי הלימוד בהשכלה הגבוהה הוא אטי יותר. נושא זה עומד במרכז מאמרו של הרמן ון דה ורפהורסט המוצג בספר זה. באמצעות בחינה במבט אורך של נתוני סקרים שנערכו בהולנד, הוא מראה כי אכן חלה ירידה אטית בסגרגציה המגדרית בתחומי הלימוד בהשכלה הגבוהה. תרומתו העיקרית של מאמר זה היא בבחינת הפער המגדרי גם מנקודת מבט מעמדית. על סמך בחינה זו ון דה ורפהורסט טוען, כי בקרב המעמדות הגבוהים הסגרגציה המגדרית בתחומי הלימוד נמוכה יותר. מחקר עתידי יוכל לבחון אם דפוס זה קיים גם במדינות אחרות.

גם מאמרה של אודרי אדי-רקח מלמד שאי-השוויון המגדרי הוא תופעה מורכבת, הכוללת צמצום פערים מזה ושימורם מזה. ממאמר זה עולה שלמרות הגידול המשמעותי בשיעור הנשים הממלאות תפקידי ניהול במערכת החינוך, סיכוייהם של גברים להתמנות לתפקידי ניהול במערכת גדולים יותר משל נשים בעלות רמת השכלה זהה. סקירת הממצאים שפאדיה נאסר-אבו אלהיג'א מציגה עוסקת באחד הנושאים המרתקים אשר חנה איילון חקרה בעבר: השוואת הפערים המגדריים במתמטיקה ובמדעים בחינוך הערבי בישראל לפערים הקיימים בחינוך היהודי. בדומה לאיילון גם נאסר-אבו אלהיג'א מוצאת כי השוויון המגדרי רב יותר בחינוך הערבי; יתרה מזאת, בחינוך הערבי אף יש יתרון לבנות בתחומים שבדרך כלל בחינוך היהודי היתרון המסורתי של הבנים נשמר בהם. מבט השוואתי זה מאפשר לנו לתפוס את הפערים המגדריים ככאלה הנובעים מהשפעתם של כוחות חברתיים ושל מדיניות חינוכית. הבנה טובה יותר של פערים אלה תאפשר לחוקרים להציע למקבלי ההחלטות דרכים להגדלת הנגישות של בנות לתחומי לימוד אשר הן מהוות בהם עדיין מיעוט קטן, כמו למשל תחומי ההנדסה.